

Тодорка Георгиева

**КЪМ ПРОБЛЕМА
ЗА ВЪЗМОЖНОТО УЧАСТИЕ НА ЙОАН ЕКЗАРХ
В ПРЕВОДА НА ЗЛАТОУСТОВИТЕ СЛОВА,
ВЛЕЗЛИ В СЪСТАВА НА ЗЛАТОСТРУЙ**

Като държавник и книжовен стратег цар Симеон получава висока оценка от своите съвременници и сподвижници. В три от петте Изборника¹, увенчали културните му търсения, са вплетени оригинални посвещения за него. Така приживе на Симеон е написана стихотворна похвала, описани са дворецът му и самият той, характеризирани е книжовната му дейност. Разказите за царя книжовник са вълнуващо четиво, допълващо превода на слова и поучения с нравствено-религиозен характер (Златоструй), творенията на светите отци (Изборник), библейската легенда за сътворяването на земята и човека (Шестоднев).

Цар Симеон е толкова популярен и обичан, че от обикновения преписвач се осмисля като пример, като образец. Всеки владетел, който подражава в делата си на българския цар, бива възприеман като достоен да му бъде поднесена Похвалата на Симеон. По тази причина руският преписвач на Изборника от 1073 г. механично заменя в предисловието името на цар Симеон с името на своя владетел Светослав.

Прологът към Пълната редакция на паметника Златоструй² представя Симеон като съставител на сборника

и единствен преводач на словата и поученията на Йоан Златоуст. В изследователската литература още през миналия век са изказани сериозни несъгласия с това твърдение³. Въпросът дали цар Симеон се е занимавал с писателска и преводаческа дейност, остава открит и до днес.

При работа с текста на слово № 20 в Златоструй от XII в. открихме момент, който напомня за прочутото описание на Симеоновия дворец в началото на шесто слово от Шестоднев на Йоан Екзарх. Възможно е Йоан Екзарх да е познавал словата на Йоан Златоуст в оригинал и да се е повлиял при описанието на Симеоновия дворец от описанието на небесното царство и неговия владетел в Златоустовото слово. А може да е познавал словата като преводач, вземайки пряко участие в превеждането и съставянето на сборника Златоструй.

До последното предположение достига Спиридон Палаузов през миналия век⁴. Изказаното от него мнение, че като втори преводач на Златоустовите слова и автор на несходните слова в двата състава на Златоструй е участвал Й. Екзарх, отдавна търси потвърждение⁵.

Откриването на общи топоси⁶ в слово № 20 от Златоструй и Описанието на Симеоновия дворец от Шестоднев даде начало на нашето дирене. Впоследствие открихме и друго място от Златоустово слово, което е близко до Описанието на Симеоновия дворец. Това затвърди предположението, че Йоан Екзарх е взел участие като преводач при съставянето на сборника Златоструй. Аргументи се откриват в оригиналните Екзархови части от Шестоднев, в старобългарския текст на слова № 20 и № 78 от Златоструй и в приписваната на Йоан Екзарх стихотворна Похвала на цар Симеон от Симеоновия сборник в преписа от 1073 г.

Посочените паметници са три от петте Симеонови Изборника. Логично е да предположим, че Йоан Екзарх е взел участие в превеждането и съставянето не само на Шестоднев като един от тях, а и на останалите Изборници.

За да достигнем до отговор на въпроса взел ли е участие Й. Екзарх като преводач на словата от състава на Златоструй (XII в.), направихме съпоставка между Описанието на Симеоновия дворец, стихотворната Похвала на цар Симеон и топоса в слово № 20 от Златоструй с описанието на небесния цар. При наблюдението се придържахме към следния план:

1. Текстово проучване: сходни текстови масиви и словосъчетания.

2. Езиково проучване: общи граматични форми в трите текста и обща лексика (сложни думи, заета лексика, лексика с книжовен и народноразговорен произход).

Резултатите от текстовото проучване показват, че Й. Екзарх познава разглежданото място от слово **О** причастии **тѣла** и **крѣви господьни** (слово № 20) и го е взел като образец при написването на своето прочуто описание на царския дворец в Преслав. Между двете описания се откриват общи текстови масиви:

Слово за причастие-
то...

В словото на Златоуст се говори, че с много дързост ще може да се влезе в светите двори, защото отвсякъде те са обградени със златно оръжие:

Аще во съ сею жьртвою отидемъ тамо. То съ многъмъ дьрзновеникмъ. Въ стѣна ты дворы вьлѣземъ. Ико златъмъ ороужикъмъ всюдѣ огражени (426).

Когато се отвори небесната врата, човек вижда църквата, която ще го порази не с палати и не със

Описание на Симеоновия дворец

В Екзарховото описание странникът, дошъл отдалеч, с много страх и удивление пристъпва към царските дворове:

Икоже смрьдъ и ништъ чьловѣкъ и страньнъ пришьдъ издалече къ прѣворамъ цѣсарськоу двороу и. Видѣвъ ѿ. Дивитъ сѧ. И пристъпивъ къ вратомъ чоудитъ сѧ въпрашаѧ.

Като пристъпи към вратата и влезе в царските двори, странникът вижда храмове и църкви, укра-

златни върхове, но със самото тяло на царя, седнал на престола. Не ангели, не небе на небесата ще види човек, а самия техен владика:

Да ѿвързе нѣсньнаи врата. Паче же не сего нѣсе. Нъ нѣсе нѣсьи. Тъгда оузъриши речеомк. Юже бо тамо всього чьстьнѣк. То же ти азъ покажу на земли лежаще. Икоже цѣрки ихъ кже всього чьстьнѣк. Ни полаты ни върси златни. Нъ само цѣрево тѣло. Сѣдѣщен на прѣстолѣ тако же и на нѣсьхъ цѣре тѣло. Да то ти ксть на земли нѣне лѣтъ видѣти. Не аныглъ бо ни нѣсь и нѣса нѣсь. нъ самого вѣдкоу ти ихъ покажу (42б).

Ако човекът би могъл да вземе на ръце отрочето на царя, украсено с бисерни мъниста и със златни венци, то не би ли отхвърлил всичко земно?

Воле же още ти быша дали цѣре отроча носити. Въ монистѣхъ висьрьныхъ. И

сени богато, и високи палати, строени от камък и дърво, мрамор и мед, злато и сребро. Влязъл в двореца, пришълецът вижда самия цар, седящ, облечен в багреница, с ален пояс и златен меч:

Жтръ вышьдѣ. Видитъ на обѣ странѣ храмъ стояще. Оукрашены каменымъ и дрѣвомъ исписаны и прочьк. Въ дворьць вѣшьдѣ и оузърѣвъ полаты высоки и црѣкѣви издобрены безгода каменымъ и дрѣвомъ и шаромъ. Изнжтри же мраморомъ и мѣды. Сьребромъ и златомъ... нъ аште сѣ прилоучитъ кмоу и цѣсаря видѣти. Сѣдѣшта въ срацѣ. Бисромъ покыданѣ. Гривьнж цава на вѣи носашта и обрѣчи на ржжж. Поясомъ вѣлъръмитомъ поасана и мечъ златъ при бедрѣ висашть.

Като види от двете страни на царя че седят неговите боляри, накитени със златни гривни и пояси на кръста, би ли могъл странникът да опише с думи всичко това?

Цѣсаря видѣти... и оба полы кго болгаре сѣдѣште въ златахъ гривьнахъ и поасѣхъ

въ вѣнъци златѣ и въ окро-
иници. То не бы ли въсего по-
въргль земаѣаго. Нѣне же
не штроча соуща чѣка цѣрл.
Нѣ самого кдѣночадааго сѣна
бжиа прикмаа (42в).

и обрачѣхъ и аште кго кѣто
въпрашаѣтъ... Рекы. Чѣто
видѣ тамо. Речетъ. Не вѣ-
дѣ како въсповѣдати того.
Свои бо висте очи оумѣлѣ
достоннѣ чоудити сѣ кра-
сотѣ.

Тези текстови паралели показват, че Йоан Екзарх
така добре е познавал словото на Йоан Златоуст “За при-
частиеото на тялото и кръвта господни” и в частност отвле-
ченото описание на небесното царство и неговия владетел,
че вземайки го като образец при изграждането на своето
описание на Симеон и двореца, е въвел исторически вер-
ни реалии от Преслав – къщите и църквите, царските
палати и тяхната украса.

В двата текста се откриват общи словосъчетания,
опорни при създаване на описанията:

Слово на причастие-
то...

Стѣна ты дворы
златѣмъ ороужикѣмъ
цѣрево тѣло сѣдащен
въ домъ оходниши
вѣнъци златѣ
монистѣхъ висърынъхъ.

Описание на Симеоно-
вия дворец

Цѣсарьскоу двороу
мечъ златѣ
цѣсаря сѣдаштя
възвращтѣша сѣ на
своѣхъ земляхъ
златѣхъ гривнахъ
внромъ покыданѣ.

В текста на слово № 78 Ѡ показующинъ покаяник
лицемѣрно също се откриват някои сходни с описанието
на Симеоновия дворец словосъчетания:

Слово на показващите
лицемерно покаяние (64б)
Гривньнахъ златѣхъ
друзнии създа оброчни
и мониста носаше

Описание на Симеоно-
вия дворец
Златѣхъ гривнахъ
оба полъ кго болгаре
съдаште въ... и обржчхъ

При наблюдението над езика търсим опора и в об-
щия текст на Златоструй от XII в. Откриваме следните
сходни черти:

1. Употреба на форма вѣдѣ за 1 л. ед. ч. сег. вр. на
глагола вѣдѣти: **Не вѣдѣ** како вѣсповѣдати того (Описа-
ние на Сим. дворец).

В общия текст на Златоструй от XII в. архаичната
форма вѣдѣ преобладава пред формата вѣмь, напр.: вѣдѣ
колико ти безчъство творить (191г); что сътворю семоу
никакоже не вѣдѣ (194в); вѣдѣ и азъ како ксть неначааник
грѣховьнок (134б) и др.

2. Употреба на съюзни връзки акы, таче, аще, икоже,
неже(ли), развѣ: **Аще** бо съ сею жьртвою отидемь тамо
(Злат, слово № 20); **Таче** же не вѣды чьсомь приложити
ихъ (Опис. на Сим. дворец); **Аще** ти въша дали цре отроча
носити (Злат, слово № 20); **Нъ** аще са прилоучитъ кмоу и
цѣсаря видѣти (Опис. на Сим. дворец); **Аже** акы въчела
люводѣльна (Похвала...).

В общия текст на Златоструй от XII в. тези съюзи
имат широка употреба: **Аще** ви ты си твора соусѣдъ неже
пытакши. Речеть гь лицемѣре изьми първокъ бървьно изъ
очесе твоюго (50а); **власть** иматъ днакъ акы попь развѣ
сѣтнихъ таниъ (50г); икоже идеже нарицактъ са хъ. Тоу
свъорьниа цркы съходитъ са (51б) и др.

3. Окончание -е за съществителните имена от мъж-
ки род, jo-основа: **И** оба полъ кго болгаре сѣдаште въ
златѣхъ гривнахъ (Опис. на Сим. дворец).

За тази склонитбена основа окончание -е не е из-
конно, а е заето от ѝ – основи, м. р. В текста на Златоструй

това окончание се вижда в няколко случая: жителе (58а), граждани (42а), властеле (160б), пирани (125б), манихеане (182в), фунистѣне (183а).

4. Употреба на местоимение **къждо** в значение 'всеки, който и да е', образувано от основата **къ-** на въпросителното местоимение **къи**: **самъ къждо васъ очима пѣтънѣима вида** (Опис. на Сим. дворец).

В общия текст на Златоструй от XII в. освен **къждо** се срещат още **кънжето**, **кънжъдо**, **колижъдо** и др. Тези примери илюстрират типичния за преславския културен диалект начин на образуване на неопределителни местоимения от въпросителни корени.

5. Наречия на **-ѣ**: **достоинѣ** (Опис. на Сим. дворец), **вьсюдѣ** (Злат, слово № 20).

В общия текст на Златоструй от XII в. преобладават наречията на **-ѣ**: **кромѣ**, **трѣбѣ**, **добрѣ**, **крѣпѣ**, **годѣ** и др.

6. Широка употреба на задпоставни показателни местоимения. Тази особеност характеризира и трите текста. Ще бъдат посочени всички случаи на постпозиции при показателните местоимения **тъ** и **съ** (при **онъ** не се срещат):

Съ многымъ дързновенекмъ въ стѣпа ты двори въ-лѣземъ (Злат, слово № 20). В случая има анафорична синтагма със значение на член: 'в светите двори'.

И съде во ти тайна си землю небо створить (Злат, слово № 20). В този случай постпозицията на показателното местоимение носи силно посочващо значение: 'тази тайна'.

Да оцѣщан си дѣшо приготова и оумъ кѣгда на приатиткѣ таннъ сѣхъ идеши (Злат, слово № 20). Постпозицията на **съ** носи силно посочване: 'тези тайни'.

Не во кѣтъ видѣль въ свои земли того. Развѣ хъзы сламыныхъ. Оубогъ тъ. Ико и погоумивъ си оумъ. Чоудить сѣ имъ тоу (Опис. на Сим. дворец). Тази поступотреба с голяма сигурност можем да определим като носител на анафорично значение: 'бедният'.

Обавити покръвеныа разоумы въ глѣбинѣ много-
стрѣпътъныхъ сихъ книгъ прѣмѣдраго Василия (Пох-
вала...).

Приема се, че при показателното местоимение съ в
постпозиция няма убедителни следи на анафоричен ва-
риант⁷, но разглежданият случай с голяма положител-
ност може да се определи като съдържащ синтагма с
анафорична употреба на съ: 'многокриволичещите кни-
ги', т. е. 'дълбокомъдрените книги'.

В общия текст на Златоструй задпоставната упо-
треба на показателните местоимения тѣ, съи и онѣ е
широко разгъната. В случаите с постпозиции се откриват
сигурни следи от разделяне значението на анафоричен и
дейктичен вариант, особено при тѣ. Народната основа
на това явление виждаме в анафоричната употреба на
показателните местоимения в синтагми с постпозиции
при заетата лексика. Задпоставно употребени показател-
ни местоимения се отбелязват при прабългарски, гръц-
ки и германски заемки: сань тѣ (46), чаша та (150в),
кладъзъ тѣ (183а), трапеза сем(168а) и др.

Членуваните форми са широко застъпени в съчи-
ненията на Йоан Екзарх. Навярно за него членуването е
родна езикова черта, а членната форма той осмисля и
употребява като морфологичен показател на категорията
определеност при имената.

Наблюдението над лексикалния състав на трите тек-
ста показва следното:

1. Сложни думи. Част от тях са структурно-семан-
тични калки на старогръцки композита: христолюбивъи,
кдиночадааго. Други са образувани по народноразговорен
модел: вельмысльнок, мѣногострѣпътъныйи, мѣногочъстънъ.
Първите компоненти на тези сложни думи са засвиде-
телствани в народни по произход сложения: вельмжъ,
многплодънъ, многшъдъ, отбелязани в Златоструй.

2. Книжовни по произход отглаголни съществител-
ни имена с наставка -ник. Употребяват се или самостоятно
(отъмыштеник, дързновеник), или заедно с изходния гла-

гол (въждеданик – въждедати), или едновременно с безсуфиксно тематично отглаголно съществително име с окончание -ъ (въразоумѣниек – разоумъ).

Отглаголни съществителни имена на -ниіе и сложни думи не се откриват в Описанието на Симеоновия дворец поради жанровата специфика на този текст. Авторът се стреми да постигне образност и експресивност на изложението и затова прибегва до общоупотребима лексика и разговорни форми: *воларе*, *хыза*, *храмъ*, *срака* и др.

В речника на Златоструй от XII в. сложенията наброяват 325 думи, а книжовните по произход съществителни на -ник – 417 думи.

3. Прабългарска лексика. Във всеки един от разглежданите текстове се срещат прабългарски думи (общо 6 на брой). И в трите текста е употребена лексемата *воларь*, в два от тях се срещат *кънигы* и *висерь*; с по една употреба са *шаръ*, *чинь* и *лѣтъ*. Като човек от близкото обкръжение на царя навярно Йоан Екзарх е владеел прабългарски език, макар да не е бил етнически българин. По тази причина той назовава най-първите мъже в държавата *воларе*, а не *вельмъжи*.

4. Заети от други езици думи. В трите текста се откриват гръцките заемки *полаты*, *ангелъ*, *мраморъ*; германските *църкы* и *цѣсарь*; латинската *цѣта* (в облика на мотивираното прилагателно име *цѣтавь*).

Лексикалните особености най-ярко подкрепят предположението за възможното участие на Йоан Екзарх в превода на Златоустовите слова, влезли в състава на Златоструй от XII век. Напълно естествено е като паметници на Преславската книжовна школа разглежданите съчинения да имат сходства в лексикалния си състав.

Речникът на Златоструй има тясна връзка със съчиненията на Йоан Екзарх. Там се срещат думи, които досега са намерени само в неговото творчество. Ето най-ярките примери за типична Екзархова лексика, засвидетелствана в Златоструй от XII в.: *въздвижъти*; и *млать*

въздъгнни съ высости. И оудари имъ (32г). Този глагол е типичен за Шестоднев на Й. Екзарх. Открива се още в Супрасълския сборник, в Остромировото евангелие и др. Като синоним на въздвигнати се употребява възвести.

Высость: и млатъ въздъгнни съ высости и оудари имъ. **Рекъше словесы** (32г). У Йоан Екзарх думата се среща много често. Срещу нея в Супрасълския сборник, в Светославовия изборник и др. стои **высота**. В Златоструй се употребяват и двата синонима, с превес на **высота** (9а, 147б).

Житъ: Иже бо кдинако въ семь жити соутъ. То не льзѣ ихъ блажити (8г); чьсть сътвори кмоу каноньскоюу. **Начатъкы житъ своихъ даати** (49г). Това отглаголно съществително име от мъжки род с народноразговорен произход е словообразователен синоним на книжовното отглаголно съществително име **житик**. Двата синонима се употребяват в един и същ смисъл. В текста на Златоструй от XII в. наред с тях се срещат още **жизнь** и **животъ**. В Супрасълския сборник също се открива **житъ**.

Калъ: Тъгда възпомани оканьнаго шного. Обьходѣщааго акы пса по стьгнамъ. Въ тьмѣ и въ калѣ (61г); Не можемъ разоумѣти лоукавьство дивола. Иже малымъ ѡкмлетъ ѡ насъ лоукавьствьмъ великаа. И дактъ калъ (174б). Има няколко случая и в Шестоднев. Ягич вижда и калъ по-нов заместник на старото **бръник**, гр. Πηλός. Миклошич го открива в Супрасълския сборник, в Светославовия изборник, в Хомилиара на Миханович и др.

Прирокъ: Нъ кама же видѣ бѣ правьдивааго. Помышленикъ шного оукаракма кма погоуби имѣник. Да ѡврьжетъ кмоу прирокъ. И пакы покаже б̄лагочьстик (53г). Среща се още в Светославовия изборник, в Супрасълския сборник, в Слово за Успение Богородично на Йоан Екзарх от Хомилиара на Миханович (доскоро смятано за анонимно⁸).

Цѣльба: Мощно бо ксть намъ възвысити сѧ дѣлы добры. Аще хоцемъ великы бо цѣльбы соутъ каазньныа

(34в); Въ кдиноу ноць. И ѿпаде и вѣста. И извоу приа и цѣльвоу. Поволѣ и оустрави са како (130в). Според Ягич старинният синоним на тази дума е **балъство**, **балованик** или **слоуженик**, **исцѣленик**. В текста на Златоструй се употребяват като синоними на **цѣлѣва лѣчьва** (39а), **врачѣва** (171в), **исцѣленик** (29в) и **цѣленик** (38г).

По своите лексикални особености Златоструй се родее с лексиката на Симеоновите изборници Шестоднев и Изборник в препис от 1073 г., с лексиката на Супрасълския сборник и особено с лексиката на Екзарховите слова.

Несъмнено е, че при написването на своето оригинално Описание на Симеоновия дворец, вплетено в началото на шесто слово от Шестоднев, Йоан Екзарх се е поучил от познатото му описание на небесното царство от словото на Йоан Златоуст. Между разгледаните три текста – единия преведен от Й. Екзарх, а другите два – написани от него – се откриват сходства на фонетично, граматично, лексикално и текстово равнище. Единството на форми и лексеми може да се възприеме като знак за това, че еквивалентите не са случайни, а са маркери на писателската личност на Й. Екзарх.

Резултатите от направените съпоставки допускат заключението, че Екзарх е взел участие в превеждането на Златоустовите слова, влезли в корпуса на Златоструй. Този извод има особено значение за решаване на големия въпрос, свързан с паметника: Кой от известните състави е първичен и може да се нарече Симеонов изборник? Да се докаже категорично участието на Йоан Екзарх в превода на Златоустовите слова, означава да се отхвърли предположението, според което Кратката редакция на Златоструй е късна, и да се докаже верността на твърдението на В. Н. Малинин⁹, че първичен е съставът от слова, съхранен в преписа на Златоструй от XII в.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. Димитров. Културен хоризонт на цар Симеоновите Изборници. – В: Преслав, IV сборник, С., 1993, с. 207–216.

² За сборника Златоструй и пролога в Пълната редакция вж. К. Калайдович. Йоан Ексарх Болгарский. М., 1824; И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1866, гл. XXI и XXII; В. Малинин. Исследование Златоструя по рукописи Императорской публичной библиотеке. Киев, 1878; П. Димитров. Около названието и предисловието на Златоструй. – Език и литература, 1980, кн. 2, с. 19–27.

³ В. Малинин. Цит. съч., с. 10; И. Срезневский. Цит. съч., гл. XXI, с. 3–4.

⁴ Сп. Палаузов. Векът на българския цар Симеон. – В: Избрани трудове. Т. I. С., 1974, с. 162.

⁵ Интересни наблюдения по този въпрос има Мария Спасова.

⁶ Д. Петканова. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 467–468.

⁷ А. Минчева. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, с. 34.

⁸ Д. Иванова-Мирчева. За произхода на една анонимна хомилия в старата българска литература. – В: Въпроси за българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 261–279.

⁹ В. Малинин. Цит. съч., с. 216.